

Карпенко-Карий.

(Іван К. Тобилевич).

I.

Смерть, кажуть, має свою логику, ви-
смикуючи з поля людського життя що
найкращий, найдобірніший колос і лишаю-
чи незащеплену силу всякого людського
сміття, бур'яну кукілю та зіновати. Може
бути, нам так здається тільки через те,
що втрата повного колосу, на який ми
часто так багато надій покладаємо, раз-у-
раз болоче озивається в душі нашій як
раз отими несправданими надіями, тим
часом як утрата бур'яну нічим не позна-
чається: пропав—тай край на тому. Мо-
же бути... І навіть напевне, бо під невблаган-
ною косяю смерті бур'яну гине далеко
більше—вже просто через те, що безмір-
но більше його росте й викохується на
світовій ниві, що вона вся поспіль іноді
заростає такими рослинами, яких ні до
чого путнього не притулиш. Але кожного
разу, як буря завальє предвічного дуба,
ми за ним далеко більш сумуємо й по-
биваємось, ніж за тисячами дрібних істот,
що гинуть мало не кожної хвилини,—бо
на те він і дуб, бо ми часто спочивали
під ним у холодочку од палючої спеки,
бо він веселив око наше своїм свіжим ли-
стом зеленим, оживлював самотній ланд-
шафт... Нам важко звикати до того, що
замість його могутчої корони—зіяє по-
ронжня яма з порваним корінням, і мучить
тоді нас, коле око своїм непотрібством
отой бур'ян, що невідомо на що живий
росте кругом дорогого місця зруйнованих
надій? Так само і тоді, як смерть забере
з поміж нас яку визначну людину: втрату
її ми довго пам'ятатимемо і довго ще
болем озиватиметься подія ця на нас і
жаль ще довго тискатиме серце. «Ньт'
великаго Патрокла, живь презрительный
Терситъ"... Але ж бо ми й „презритель-
ныхъ Терситовъ“ тільки через те починаємо
добачати, що не стало великого Патрокла,
бо своїм кричущим непотрібством Терсити
ще дуже підкреслюють велику втрату.

Через те й шукаємо ми логіки там, де її
бути не повинно: пробуючи освітити хоч
одблиском розума незрозумілі нам події, ми
шукаємо в тому потіхи собі й забуття перед
великою втратою. Поїїха, певно, невелика,
але така вже натура наша...

Минув рік, як поховала Україна Кар-
пенка-Карого. Кажу: Україна—не через те
тільки, що небіжчик був справді таки
однією з найпопулярніших фігур навіть
серед ширших мас українських, не зга-
дуючи вже про вузький круг так званого
свідомого українства. Ні, діяльність, його
мала ширше й глибше значіння,—вона ся-
гала своїм змістом як-раз на найбільш чи-
сленні маси нашого народу і тут спричи-
нилась до того, що маси ці зробились нам
більш відомими, ближчими й на зрозумін-
ня лекшими. Тим то і втрата цього худож-
ника і zarazом тямущаго дослідника на-
роднього життя, творця немирущих типів,
вихвачених з-посеред народніх мас і
поставлених на очі всього громадянства—
була втратою громадською, втратою цілого
рідного краю. Карпенко-Карий один у нас
був на всю Україну і це виключно його
місце й робить досить несподіванно його
смерть втратою цілого рідного краю. Вага
цієї втрати ще побільшується з тієї до-
сади, що літературні Терсити, усякий
бур'ян та кукіль на нашій ниві, видніши-
ми поробились як-раз тепер, коли не стало
чоловіка, що держав їх у затінку.

Перше, ніж перейти до характеристики
цього визначного письменника і артиста, я
дозволю собі переказати кілька епізодів із
власних своїх споминків, що допоможуть
нам освітити цю досить складну, хоч з
першого погляду ніби й просту натуру.
Перший епізод належить до початку 90-х
років минулого століття,—часів мого влас-
ного шукання стежки в житті. Молодим
хлопцем прибув я до Києва і тут наки-
нувся на читання творів українського пись-
менства. Керувати, ані порадити мене було
нікому; не було тоді ще навіть українсь-
кої книгарні, де б можна було вибрати
щось путяще, та й книжок українських
було стільки йй такі здебільшого, що тіль-
ки, мовляк, пожалась Божел!. Ого й.

знайома я з українством самотужки, купуючи у тодішнього книгара Гомоліського всієї української книжки, і читав не розбираючи усе, що під руку попалося, здебільшого те сміття, що найлегше проходило через цензуру лютих отчих часів. Натрапив якось я на „Збірник творів“ Мисро-славського-Винникова і його „Веселі полтави“ та інша драматична ісенітніа картини такої огиди на мене нагнала, що я довго по тому не міг прислухувати себе до читання інших драматичних українських творів, а між ними довенько у мене лежали не розвізані „Збірник драматичних творів“ Івана Карпенка-Карого та його ж „Наймичка“, що вийшли незадовго перед тим у Херсоні. До того ж саме прізвись автора нагадувало мені перчитані перед тим твори нещазливі-віршомая і це ще більше одхляло мене до читання Карпенкових драм. Нарешті якось я переміг себе і почав читати „Наймичку“—почав і не міг кинути книжки, поки до краю не дочитав. Кинувся я притомом тоді до „Збірника драматичних творів“—теж саме. Нове щось, якийсь свіжий дух пахнув на мене, а тієї Мирославици, що я лякався, не було й сліду. З того часу Карпенко-Карий став мені одним з найлюбіших письменників.

Другий епізод належить до пізнішого часу, як я вже особисто спізнався з автором „Наймички“. Карпенко-Карий читав якось у гурті знайомих одну з нових своїх пісес, як що не помилюся—„Хазяїна“. Хтось з слухачів завважив, що з технічного боку пієсу так збудовано, що не розбереш, чи воно комедія, чи драма. „Ну, то що ж,—пам'ятаю, відповів йому,—нехай буде просто *мієса*, та й годі“. Якміжтє я ще одну відповів йому на закиди про негарний кінець (в обсяг редакцій) драматичних картин. „По-над Дніпром“. Мене й самого обидва кілька не задовольняло. Справжній кінець Мирона я знаю; ойго дільність повинна була закінчитися в тюрмі та на заслання, але... але з таким кінем світу пієса не починала б. Хіба, може, колись *ліа себе* напишу ще й такий кінець?—додає Карпенко-Карий, помовчавши.

Мені не випадково прилиши ці спомини на пам'ять; навпаки, що більше вдумуюсь я в постать покійного драматурга нашого, то характерніший для його вони

мені здаються, пояснюючи і вагу його в історії нашого письменства, і погляди, й навіть обставини, за яких йому працювати доводилося. Рівняючи Карпенка-Карого до його попередників на драматичній ниві,—навіть не таких неолетів, як усіяк там Борокоські та Мирославські-Винникові,—ми бачимо безперечний поступ. Перед нами людина, що сміливо поривав з рутинною й шаблонною і але новим для нашого письменства шляхом, не спинаючись перед новими темами й перескакуючи без вагань через застарілі приписи. Етнографів, що таку велічезну просторів вяр у нашій драматичній літературі до Карпенка-Карого і зякому і сам він одводив де-яке місце в перших своїх творах, де далі—все більш одхляло на бік, хоч це не зменшує в його творах того, що зветься ядром. Елемент коханця, на якому тепе заснована була до Карпенка-Карого мало не вся наша драма, відступає у його здебільшого теж на другий план, а як де й і грає першу роллю, то письменника цікавлять більше психологічні проблеми, переживання та влача дієвих осіб, а не чисто зверхні пригоди закоханих. Шо до технічного боку, то й тут він іде своїм власним шляхом, не дбаючи, напр., про сценічні ефекти, нехтуючи їх і, влимаю, не надаючи технічній справі великої ваги: „Пієса та й годі!“, то-б-то—аби була цікава своєю внутрішньою вартістю, а до якого рангу її зачислити—авторів байдульською. За те він заглиблюється в зміст своїх творів, пильно обробляє влачу своєю діями людину, надає їй все більшої виразності й типичності. З технічного боку в Карпенкових „пієсах“ багато дещого можна знайти не до ладу; иноді автор просто за чуба, силоміць, притягає до своїх героїв ту або іншу подію, не мотивуючи їх гаразд,—проте герой його здебільшого стоїть перед нами мов живісенькі, перенесені на папір з плотию і кровію рукою справжнього художника. Так само несености, неконсеквентности або навіть тривіальности трапляються в позитивних поглядах автора, але це все покриває й надолукує ата життєва правда, що джерелом живим б'є з Карпенкових творів і робить поправки до любих йому більше з інстинкту, ніж зяної свідомости, тенденцій. Перед справжньою суттю Карпенкових творів—отією життєвою правдою,

вживленою в цілу галерею блискучих образів і живих типів, його технічні хибі і вади—дрібниці, яку можна і варто зазначити, але грів був на нею доволі спитнатися. Неграба, нарешті, забувати і тих меж, що накладені на драматурга наша російська буєденщина, в першій ліній цензура, од однієї думки про яку „таланти мерзнуть, уму тїсно и душно“, як писав один з декабристів. Тільки звзявши на увагу все це—і характерні прикмети авторського хисту, і його погляди, і зверхні обставини, можна скласти справжню ціну його дільности.

Велику через те помилку робила критика, що або розглядала Карпенкові твори з одного артистичного чи навіть технічного боку, або силкувалася зробити його вчителю життя, або забувала про ті реальні обставини, серед яких творив він свої образи. З Карпенка-Карого не був тільки художник, а вже вчитель і зювсім з його ніжний, хоч сам він ніколи не від того, щоб узяти на себе шо роллю,—тимто, не вважуючи на загальну простоту й ясність його творів, у його раз-у-раз було якесь непорозуміння з критикою, що намагалася витягти з його творів те, шо коєму до впадоби, і в утуду який-небудь есеїмі насилувала живий образ письменника. Як у казатиме вже про Огоновського, шо лякався „грубо-реалістичного“ напрямку, до якого ніби-то був нахил Карпенко-Карий, але от уваги новіших критиків.

Автор нагромажує в своїх пієсах велику скількість побутового матеріалу, впроважує соціальні і економічні мотиви, що кермують долею його героїв і героїнь... Однак наш автор не зміг ще вловити передсидити давнього традиційного шаблону, бо причіпує до нових елементів і нових мотивів, шо вхолять у його драми і комедії як рієрієрає, давній трикутник любови, де двоє люблять або хочуть любитися, а третій стає переносом її любі... Вітак придержується він подекуди перестарілим технічним традиціям: і довгих монологів і говорень на бік. Але ці закиди—це дрібниці в порівнянні до того, шо дають нам його драми.* *) Все це дуже добре, але критик як-раз найбільш спиняється над тим, шо сам же дрібницею має, і дохо-

*) Ю. Квіт.—„Д.—Н. Вістник“, 1900 р., кн. VII, стр. 21—22.

дити до таких геркулесових стопнів дрібницеямі, шо „головним закидом“ проти „Бурака“ виставляє ось яку наївну сентенцію: „неефектовна й деуніційна (1) Опанас; нею пєється вряжнина смилаті, як маємо до героя. Аби це вряжнина полишилося в нас до кінца, мусить герой поступати чесно, явю“ (1)*). Погнавшись за таким дрібницеям, критик забуває показати читачам як-раз те, шо дають нам його (Карпенкові) драми, а це було б найкраще.

„Це,—пише другий критик про [По-над Дніпром]—найкраща, найдільніша (1) драма Карпенка-Карого, в якій по-за ерчічківми *вичитуюмо науку* всім (?) радикальній частині російської суспільности, в якій спосіб треба б починати її високим почуттям диктаноє, але ніякою підготовкою не скріплене трагічне „хождение в народ“**).

Переважаючи галерею психичних (?) типів, амальюваних нашим драматургом,—говорить знов інший критик—ми в становищі історика літератури (1), зивуюючи (1) сконстатуємі б в ній брак цілого ряда *типичних фігур*, створених останнім десятиліттям. Це фігури селянської гототи, як класу, як цілої соціальної групи, з властивими їй психологією, психичними рисами, суїцидними і політичними змаганнями. Карпенко-Карий якось не звернував уваги на цю групу, не дивлячись на те, шо вона за останне десятиліття давала про себе знати иноді в бурхливих і в кожній раз поінитих до об'єктивного спостереження формах. Лише епізодично, між іншим, він згадав про неї в своєму „Хазяїні“. Стати за temu, за самостійний об'єкт драматичних концепцій в творчости нашого драматурга вона не стала“ і т. и.***)

„Ні одного шляком безоглядного й викінченого твору,—пише ще суворійший критик,—він (Карпенко-Карий) нам не поинив і до скарбиці ідеї, якими живе інтелегента громадянство, *ме єніє нічого нового, орижинального*, ядуци частенько навіть позулу свого часу; але в межах свого іє абиякого таланта утворив чимало правдивих художественних типів і *общие на-*

*) Ібіде, стр. 3—4.
**) Ї. Фрагюв.—„Д.—Н. Вістник“, 1907 р., кн. IX, стр. 238.
***) С. П. Петлюра.—„Україна“, 1907 р., кн. IX, стр. 23.

шу *драматичну літературу новим змістом*“).

На перший раз оцих зразків буде нам досить. Як шо навіть поминути присуд того критика, шо вимагає, не підлакуєчи ілюзіям першого вряжнина, обережно і вдумливо піддавати критиці той літературний матеріал, який міститься в творчости Карпенка-Карого**), але сам, як видно, навіть не перенітає того матеріалу,—то все ж таки факт непорозуміння між автором і критикою б'є в вічі***). Вже з наведених зразків видно, як критики плуєдують в суверенететас, не вичюни звертаються на якісь однієї позиції шо до Карпенка-Карого, і не знаючи, на яку власне її перед ним ступити, пробують, або характеризувати його негативними рисами (тим, чо не дав письменник), або об'єктивістично—на загальних і через те не виразних фразах. Коли говорити про те, чо письменник не дав, то претензії і краю не буде, але образ його віа цього яншішим не зробиться, як і віа загальних фраз звичайно, шо причина такого непорозуміння найбільше криється в критиці, але не без вини тут і сам автор, шо немов умисне поставив де-які труднощі для зрозуміння своїх творів. Взявшись роз'язати вищі моральні проблеми, перенітаєс невідповідним ампуду вчителя в своїх останніх творах, Карпенко-Карий і сам не потрапив поставити свої думки в добрій згагоді з теми художественними образами, які дав поперед, і витворив дисгармонію між, скажу так, теорією і практикою своєї літературної дільности. Це велики затемію яну взагалі постать нашого драматурга і зробило потрібним розсметку гурту коло його, щоб згадані непорозуміння не крили з—перед очей справжньої його ваги. До цього ми ще обернемося далі.

II.

Першою спробою Карпенка-Карого на драматичному полі була, як вілємо, драма

*) Д. Дорошенко.—„Україна“, 1907 р., кн. IX, стр. 128.
**) С. Петлюра.—„Україна“, 1907 р., кн. IX, стр. 23.
***) З аналогічних фактів згадаю тут ще два, а саме: „Бураку“ одишну на галицько-самий раз премію за таку драму, якої й лизька тепер вже ніхто не пам'ятає; а „Хазяїна“ не хотіла надрукувати „Кієвская Старина“

«Бурлака», одна з найкращих взагалі драм нашого драматурга. В ній він виступає вже в повному розвитку своєї сили і потім, написавши 18 пісес за двадцять із чимсь років, держиться ввесь час рівно, без великого хитання в той чи в інший бік. Єсть у його пісес краші, єсть слабші, але як вийшов на свою роботу майже готовим, так увесь час і стоєв він на одному пункті, розвиваючись тільки в деталях. Причиною цього було може те, що писати Карпенко-Карий почав, маючи мало не сорок літ на плечах—такий вік, коли інший письменник кіначе вже зовсім свою письменницьку кар'єру. До того ж Карпенко-Карий не мало працював над своїми творами, переробляючи їх часом досить радикально проти першій редакції. Чи так воно чи ні, а вже в «Бурлаці» ми знаходимо зародки усього того, що усплався Карпенко-Карий і що дало йому право на таке визначне місце в історії нашого драматичного письменства. В «Бурлаці» трамаємо вже й ту загальну ідею, яку положив письменник в основу всіх творів своїх і яку живив у цій театрально-артистично оформленні, немов «оскарданим вистаченням», як говорив його Банавентура-конач, образів на тлі.

«На безсталні одного виростає шаста другого»—так сформував бурлака Опанас сущ міжлюдських стосунків. Що це і звичайний вираз, який так собі, випадком зіврився з пера письменника—це бачимо з того, що не сам тільки Опанас вимовлює таку думку: з варіантами ми її чуємо й од інших Карпенкових персонажів. «Одному горе—другому радість»,—каже старий Барильченко «Суета». «Перш річка сліз і крови пролилася, а потім вже на цій пролітій крові багатьох від одного химерне шаста будувалось»,—уше виразивши у енергичніше словосполучення Юліан («Лиха іскра поле спалить, сама щезне»). І цей вираз про «химерне шаста» я прощу читача згадати: він нагодом здається. Або от і це: «рибку малую бистрий ріки несуть у море широке, а там ненаситні іскулі її пожирвають»,—говорить один з «джів-пивоізців» («Чумак»). Як бачимо, письменник уперто вертається до афоризму, виволоженого устани бурлаки і підшукує йому все нову й нову форму. Звичайно, можна сказати, що в своїй першій тій формі, яку ми бачимо в «Бур-

лаці», афоризм одготию троїзмом прописаною, як то кажуть, істини, який дуже мало що промовляє до розуму нашого і серця, бо вже занадто звикли ми і придивилися в житті до тих неумірких істин, щоб вони могли нас зворушити. Але все бо річ у тому, що для Карпенка-Карого це зовсім не троїзм і на самому голому афоризмі він не спинився. Він одяг його в таку кольористу одезу цілою низкою глибоко задуманих і рясніючо зображених образів, що прописав, мовляв, істині, троїзм обридлий і не цікавий, набрала вигляду справжньої новини, а самому письменникові стала за провадну нить у лабиринт життя, за найголовнішу нерву його письменничкої діяльності. Нецікава істина стала за канву шкідливого мережива. Бо вся сила всякої істини залежить од того, як її висловити, і який формі вивести її на людські очі. Виходячи з афоризму—на безсталні одного виростає шаста другого*—на «одному горе—другому радість», Карпенко-Карий дав рельєфну картину життя і стосунків людських на Україні.

Боротьба за шаста—це нерв людської діяльності, центр її змигання. В боротьбі ця людина дбає тільки про себе саму і не вагаючись, силімою тоді всеякого, хто стоїть їй на шляху до шаста, а то навіть силімою вибирати йому на спину і чужою працею, чужим безсталіям лоботі собі шаста. Люде немов стовпилися на якісь вузенькі кладочці, де тісно їм і де кожен, щоб собі добути простору на волі, мусть поспихати в воду своїх сусідів і по їхніх тільках дійти до своєї мети. Таким малює Карпенко-Карий життя тієї сфери, яку здебільшого бере об'єктом своїх артистичних екскурсів і яку широко обхлюпав він, який в глибокий глбб зазирає в і залюбки її малюючи, де тільки стично, а й динамічно поставив на очі читачам. Царство безмежної експлуатації та безсоромної наживи—оте зоологічне царство вузенької кладочці, на якій щоденно їде сварка та бійка без жалю й ошаді за матеріальне добро, за ласший шматок, за телішій куток—це хижке, темне царство усіма сторонами замальовано в творах Карпенка-Карого. Життя неполохливих лиарів експлуатації та наживи прослудив він докладно з самих, мовляв, пелюшок од самого зв'язку, коли-но тільки вони неснідищо це ставлять ногу на стежку нагро-

моджування достатків, і до того моменту, коли вони починають сами захищатися і умлівати їм вагою накопиченого добра, щоб не дає їм ніякого задоволення. Разом з сестри героїми автор переходить усі стадії розвитку і росту і показує їх в найтипичнішому вигляді. Твори Карпенка-Карого—це немов одне широке полотно, на якому кожна пісеса доповнює іншу, дає нову рису, нову деталь, показує новий бік того страшного, темного, зоологічного царства з його небаганим процесом відшукання людського поту, висмоктання кропі дльської крові, яких занадто простиж, полекуди навіть, я сказав би—ідилічно-невинних формах це діється.

Галерею образів того царства експлуатації та наживи на широкому полотні Карпенка-Карого починає старшина Михайло Михайлович («Бурлака»). Це ше шкляр у тії твердій шкілі експлуататорства, яке шкляр дотепній, з якого «буудуть люде». Він тільки що ступив на вузеньку кладку боротьби за достатки, але міну вже собі осуду на ній зривав, щоб зішхунти з качали яко-мога більше сусідів, а іншим вимотістись вигідно на спину і так вихити на широкий шлях вивисання людського поту і крові. І автор одразу же таки вводить нас у саму суть цього процесу, показує найенергичніший стимул до боротьби на вузенькій кладці. «Гмеу дла, дла!»—починає Михайло Михайлович,—«коли то ти їх покінчиш? І усе є, благодарити Бога, а це мало. Щоб то здоловнитись...» отже ні, така вже пелька людська неситла! Другу тисячу докла, а хліб та скот продам, то з барніши закладу третю і всі гроші громадські треба задат в казначейство, щоб не скушали. Це щоб не пійматься!». Хом і не показує сніспокій раз-у-раз: ну, як начальство довідляється, що я на громадські гроші барішую—проваде багато панів! Навч ає якесь, як тільки подумаше, що вернеш гроші і грівів ніяких! Поможи, Боже!». Тоді вже не буду зачіпаті казенних грошей. Ошей тільки раз коли б балаголупіно!» («Драми і комедії, т. I, стор. 9). Вузлика зв'язано, процес нагромування достатків ряснотачо і вже спинитися не сила, бо така вже пелька людська неситла. Одне задоволене бажання за собою друге тягне, удача викликає певність і зав-

зяття до здобування дальшого і не дає чоловікові спинитися, сказати—«годі!», властості між собою, а немов драгоціна, та засмокує все глибоше і глибоше. І він вже справді таки не спиниться. Ось, напри, заплата старшини і одо дівчача, та от дівчача: засватана за парубка молодого, Олексу. Але «хотів я,—міркує старшина,—розбагатіть—розбагатіть; хотів хочоту—маю; тепер хочу красну, молоду жінку—та й не добуду! Ні, добуду! Я Олексу того й я в Сибір пошлю, як на те піле. Все сиродам... ні, це вже лаше,—раптом оханувся старшина,—цілий вік наживав їа ї сбуць? Можна й так обійтись» (I, 13). Ну, й починає він «підготити свою політику», щоб, мовляв, «супротивникам нашої волі прийдилось і сербляче, і блячаче». Ціла низка шахрайств, підступу, надсилка, підлизництва, розбрату, колотечні, пускається в ход, аби свого доскоджити; тут усе здається, бо, як каже один з дівчих людей, «зісно, ми люде темні, а він з писарем і робе, що схоче» (I, 36). А коли вже і писар не може прирозуміти, то знайдеється і вища інстанція: у городі є у нас один чоловік, Казюкою прозивається» (I, 15),—той вже ласть раду, що і те треба зробити як здохітись непевних людей, що наперекір ідуць. Грунт для таких справ дуже добрий, бо «горлата голота» хоч і «баізка», але одно те, що через темноту свою не дуже я розбірає дла, що накругити який-небудь Казюка, а друге—і поміж не знайдеться прислужники вірні, що за дла манісенької вигоди не тільки свого права одшуртуть, а ще й поміччі залуць на свою власну кривду. «Хотів я,—каже мало не єдиний активний протестант, Опанас—бурлака,—овещ оборонити од вовка, а вони сами йому в зубі лизуть» (I, 89), та цю й прислужують йому» (I, 99). Одно слово, вузлика зв'язано міцно, шлях до експлуатації широкій стелється.

На тій самій стежці першотого нагромування достатків стоєть у Карпенка-Карого Михайло Окунь («Розуний і дурень»). Филімон («Підланка»), Цюкль («Найничка»), дід Микола («По-над Дніпром») та інші. Кожний у своїй сфері, серед своїх обставин і своїми засобами—«гузнають» вони усіх крім себе, хилить, куди їм треба. «З пісими,—философує Михайло Окунь,—я пісний, з ско-

ромними скромний: хто то любить, любить же, зісно, не какашеш... Жиди не люблять сала, і дурні дражнять їх свиначим ухом. А я і сам тоді не їм вже сала, коли приходиться з жидами гузнають» (I, 250). Де навшпиньки, де пелюшко, де гуком, де потишечку, де прозубою, а де грозьобою—як до людини й обставин, але твердо і непогито примують вони своєю стежкою. Куди? до якої мети?—вони і сами до пуття не знають і не добають. Просто вже—усе є, благодарити Бога, а це мало! і самий шхляр!—оте нагромадження достатків, у них за мету вже правити. Пам'ятаєте єврейчина Шпана в «Розсказі Івана Босих» «Успенського»?—«Гов'є все пречать, все копить». На що, отворе, копить?—«Карьер'є хочу дідать!».—«Якої такої?».—«Денги наживати!».—«Зач'їть?».—«Лавку открити!».—«А какь открьеш?».—«Опять денги наживати!».—«А какь наживеш?».—«Еще больше буду наживати!».—«А какь совсьм'є уць много будеть?».—«Опять буду еше больше стараться!».—Таке саме шось робитись і з названими героїми Карпенка-Карого. Правда, поки що засоби у їх не такі великі і сили не багато: заняті в спашу худобу, хоч і пізньої осені, коли на полі нічого нема; вати шкери і посадити в них шинкарими жидів, коли це заборонено; наняти дешево на десятини людей тоді, як з них оплати здирять; барішувати чужими, громадськими чи що, грішми—оше звичайно засоби наших героїв, але сіла їхні в тому, що нічим вони не переробляють, ніякої кривди не щураться. Вони ще не можуть звернутись на шду, мовляв, постать свою—і «копитулу не хваєть», як каже навіть Калита, але вони добре знають, що до нових авчаче треба нитих, нових людей («Розуний і дурень»), і сами ставляться в ті нові люди. Школу здирства вони проходять добру і загартують себе міцно, щоб вибитись на вищий шабелі.

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

Карпенко-Карий.

(Іван К. Тобілевич).

Д а л і *

III.

На тому шаблі сидить вже Гарасим Калитка („Сто тисяч“). Це один з найкраще оброблених у Карпенка-Карого образів з царства експлуатації та наживин, що дає ключ до зрозуміння і початкової стадії, і дальших кроків цього налто „кредитного“ типу. Вже з перших слів йдемо, з якими виходить він на сцену, одразу видно, що перед вами майстер свого діла не абий-який. Він тільки що „слава Богу, справився з ділами: совершив купчу і земельки прибавилось“, і весь він ще під вражінням цієї події, мов зачарований, ходить; усе нагадує йому ту землю, що він пригоруно до своєї. „І бумага (на купчий) зелена, мов земля, укритая растом!.. Ох, земелько, свята земелько—божа ти дочечко! Як радісно тебе заріграти до купи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходити. Глянеш оком навколо—усе твоє: там череда пасється, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колоситься житю: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже як я мене набралось: тепер маю двісті десятина—шматок кругленький!.. Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок—так так: однієї шпанки ходить дванадцять тисяч, чотири ці п'ять гуртів виласється скоту, та що?—свійний один, мабуть, з тисяча, бо то ж зміюю тільки біля свиней шість чоловіка жень при дні працюють!.. І яким побитом Жолудя дістав таку силу грошей—не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудя купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницю, а тепер—багатирь. Де ж воно набралось? Не иначе, як начистим путем! Тут не долаещи, не допизвещи, день при дні працюеш, жінка з дітки руку не виймає—і тільки як всього-на-всього двісті десятина, а тож мабуть і в

десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов—мотається і туди, й сюди, заложив і перезаложив—видко, що замотався: от-от продать або й продалуть землю... А я кусочок же; двісті п'ятдесят десятина, земля не перепанахана, ставок рибний і поруч з моєю, межа з межею... Що ж, купиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а це треба не багато, не мало—п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш?... Промо як иржа точить мене чи думка! Де їх взяти? Де?\" (II, 122—123). До останнього питання зводиться, власне кажучи, все життя Калитичине; од тієї чи іншої відповіді на це питання залежить його настрої, стосунки до рідних і до чужих людей. Читач бачить, як на протязі наведеного монологу настрої Калитки міняються: з добротливо—заповолоється (бідняк став грошей—купив землю) робиться (піди кінець сухо-шорстким (бо „де їх взяти, де?\"), Калитка весь надержується, він пильно зорить навкруги і, будте певні, свого доскочить: „порівняється\" такі з Чоботом, а може і з Жолудем, які не що инше, як такі ж самі Калитки, тільки вже на тому шаблі, коли, як марить наш Гарасим, „Калитку розіпре грошову\". Він не попустить її „посиротити\" свою землю, бо хоч і бідкається, що грошей нема, але як добре завважив йому Ванавентра-копач—„грошей нема, а земляка росте я росте\". Ванавентра взагалі чудово розуміє Калитку й дотепно пояснює його владу. „Люблю за підприємчивость!—каже він.—Так, так, Никодимович! Скуповується помаленьку, скуповується! Ей-Богу! Чого ви? Думаєте—штукують? Які тут штуки? Хазяїєвний мужик—велике діло! Ворущіться, ворущіться... Крутіть головою: купили у Ворша, купували у Смоквинова, а там у Щербині... Пани горять, а мужички з пожару таскають. Це не пустяк! Ви як полагаете?.. Вони прикинули смари там, шампанське—от грошики й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви—галушечки, картопельку, кулешик, чохоньку, та й то не що-дня, а воно жирок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь—десять тисяч десятина, Чобіт—п'ять ти-

сяч десятина, Пузырь—три тисячі, а тут і ви помаленьку та помаленьку прикуповуйте та прикуповуйте\" (II, 134—135). „Вас,—веде своєю мовою балакуючи копач,—вже не обманеш: ви всякого обманете, а це великое дело, коли не тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш. А ви як полагаете? Хе, хе, хе!.. Ви глянули кобил в зуби і наскрізь її бачите—опит. Від того у вас лощата он-які! Ви не купите чорт багька зноа чого... А воно й виходить, що скрізь іде на користь... А то повилудували: ячмін—голак, а він родить не так; озимий ріпак, а сівач—дурак; пшениця—кримка, а в штанях лірка; жито шампанське—баловство панське... Хе, хе, хе\" (II, 135—136). Та Калитка й сам усе це добре пам'ять. Забгаїтавши, „я—каже він—не буду панувати, ні! Як в борц та кашу, так і їстиму; як мазав чоботи дотем, так і мазатиму, а зате усю землю навкруги скуплю. Ідеш день—чия земля? Калитчина; ідеш два—чия земля? Калитчина; ідеш три—чия земля? Калитчина... Диханіє спрає\"... (II, 182—183). І справді—єсть од чого...

Та поки що—це мрії, далекий ідеал, до якого Калитка тільки невнижно простує. Дійсність же ще далеко прозаїчніша і виявляється усиками заходами, як би здобути більше грошей, а через них і землі прикупити. Коли не рахувати усіх цих випадкових заходів, то найбільш „ворущітьсья\" Калитка колом вилушчування поту з робітників,—тут у його вже єсть ціла, вироблена й випробована, система поведження. До робітника Калитка ставиться, як до справжнього свого ворога, і тут він так само жалю й міри не знає, як не мазе краю і вплину своєму апетиту. Та іннакше, певна річ, і не може бути, бо апетит, кажуть, приходить серед їди, бо скоро став чоловік на шлях невиситиго наживин, то повинен тут собі раду давати тільки немілосердною експлуатацією, зравок якої можемо бачити хоча б з однієї сценки.

Юмач. Воно що рано, тільки на світ благословляється.

Гарасим. Та де воно вам рано? Вони надодуть: то миванячинок, то вуванячинок; або як почнуть Богу молиться, то й сонце

яйде. Хоч би ж молось, а то стоїть, чується та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їх і отченуа два: як затолою, то зараз і на землі! (Одкимає двері настією і стоїть на дверях). Кажете—рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяїєвство прощипи!.. Стара, а стара! Параско!—пора до корів, чого ви там маетево? А-ну, а-ну!.. Хлопоці, гайда а хата! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та особи надворі повинні бути... Це хто вишйов? Клик? Ти що отов неспод іди шахово? А йди сюди—я поалаю! (Біжить Клям).

Мам. Що? Хлопца ваче окраеще.—поки до обіда, то їсти захочеться.

Гарасим. І тоби не гріх? Неїдя свята, а ти ні спит, ні зоря вже й жереш! Не проидаєш, як до обіда поновити хоч раз у тиждень. Однеси хліб назал!.. Стара, Параско!..

Параска (на дверях, з обіймисто в руках). Чого ти гвалтуєш?

Гарасим. Що це в тебе за порядки! Диви! Хто хоче, той і берє без сиросу. Мають ти хліба не заірапей?

Параска. Не вигадать! Де ж такі, щоб хліб був не запертий, нехай Бог жалує... Все заперто.

Гарасим. Один візьме, другий візьме—так і хліба не настанчи!.. Де ти взяв хліб?

Мам. Та я й це параско за вечерю заховав окраеш.

Гарасим. Чупш, Параско? Хліб крадуть у тебе з під носа,—гарпа хазяйка! Чого ж Моря грати?

Параска. Це а що ж я зроблю, коли хватується, як на Заріанській вулиці! Чи чупш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самий нічого буде їсти... (Піидає).

Гарасим. Це так, це так! Однеси зараз назал,—тріх у неїдя залу!

Мам. Як в спав у неїдя, то й ні снідав би, а то з цієї пори до обіда на ногах—не вши охляють!..

Гарасим. Одріж собі скляку, подавись ти ною,—а то однеси назал.

Мам. Поживиши скнібкою, як собака мухо... (Піиго).

Гарасим (до Коначи). Така з'їла, така з'їла, що й склянку неможна! Повертате—з шлани привезуть пуд трідиць борошна, не вщеп отявляється—вже звали! Настале поць, то робітничі це бачили, а тільки чупш, як губами плямаються.

Юмач. Сарана... Гарасим. Пріт! Поіверто, що у них тільки й думки: як би до ондіяку; а після сіданьку вою погляд на сонце: коли б скріпше обідать. Чи воно таке неіажеринне, чи Господь його знає. По обіді—сюди тень, тудя тень—давай полуднувать. Та ще коли хоч тіди скріпше, а то жує та й жує—прямо длуш

з тебе вимотує: хліб з'їлає і час гайті! Він собі чинає, а сонце не стоїть, котиться на низ,—юмач ж того тільки й греба, аби мерщій до вечері.

Юмач. Хе, хе, хе! Ви опит вединий в цім ділі маете!..

Гарасим. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуеш, ти крутши говоюю—де того взить, де того; як обернується, щоб землячки прикуштує, та за думками й не їється тобі, й не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізушчили... До того долауваеш, що ніюд здається, наче хто вхопш тебе за ноги й крутить яргом себе!.. А воши до того баладуй і тільки й думайте—їсти і спать, і жеруть і жеруть, як а невоци, а сплять, як мерти! (II, 151—153).

Боротьбу з робітником у Калитки обіркivano до самих найменших дрібниць, він не знає сантиментів, він ніде не подається. Щоб найничка „старалась у роботі\", Калитка поманить її, напр., тим, що за неїстку візьме, а коли діяде до діла, то одкаже: „А грошей у неї багато є?\"... Мені треба неїстку з приданим, з грішима; а хоч з Мотрі робітника добра, і спекти й зварити можна, та—не треба мені,—скаже той ді Калитка,—ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять\" (II, 162).

Такий Калитка. Під добротливою зверху машкарою татьсь кремені, рішуча влада, непохитне завзяття, а той практичний мужицький розум, якого нскорки раз-у-раз у йому проблянується, допомагає йому обходити всієї перетикти і йти просто до мети. І він мети досягає. Епізод із стома тисячами,—певна річ, для його такий прикри, що довів навіть до думки самому собі смерть заподіяти, бо, мовляв, „краще смерть, ніж така потеря\",—це тільки епізод, який не зіб'є його з пути. Калитка хоч і впає, як то кажуть, з коня, та не дуже забився, або краще—і не впає, а тільки спіткнувся. Не мине його рук ні земля Смоквинова, ні иншого кого з окружних панів, що „мотається і сюди й туди\"; заснує він свою папувину на шлу околицю і вибереться таки на той шабелі, на якому сидить вже Терентій Гаврилович Пузырь.

(Далі буде).
Сергій Ефремов.

* Див. „Рада\" № 200.

Карпенно-Карий.

(Іван К. Тобилевич).

IV.

Пузирь („Хазяїн“) справді вже ту програму, що ставив собі Калитка; він на ділі вже має те, до чого той тільки в палках мріяв гнався, од яких йому аж „диханіє спірає“. Вже справді „его поля не обозрими“, або, як розскаже фактор Маюфес „торік, як я купив у вас для одного німця валахів—пам'ятаєте?—то для прийомки три дні їхали вашою землею... Іхали ми цілий день—чия земля? питаємо.— Терентія Гавриловича Пузиря; на другий день знову питаємо чия земля?—Терентія Гавриловича, і тільки на третій день, над вечір, почалась земля Гаврила Афанасьевича Чобота. Ха, хал княжества ціле княжество!.. Німець, що зо мною їхав, диавувався, хитав головою, цмокав губами, а на третій день сімючись сказав: „у цього хазяїна більше землі, ніж у наших герцогств,—ей Богу, так і сказав. Хе, хе, хе!“ (III, 194). Еволюцію од Калитки до Пузиря не важко зрозуміти: „Ішов за баринами наослі, кришив направо і наліво, пльовав на все і знати не хотів людського поговору (III, 241—242), як признається сам Терентія Гаврилович. „Ми,—каже його жінка,—були так собі хазяїни, за середнім достатком, а тепер—де воно в набралось? Правда, тридцять п'ять літ працювали, сильно працювали. Ми, дозко, ніколи не знали—що можна, а чого не можна: аби барини, то все можна“ (III, 242—243). „Барини“—цим словом вичерпується увесь зміст життя в атмосфері Калитки та Пузиря. „Земля, скот, вівці, хліб, комерція, барини—оце життя!—міркує підручний Пузиря, Финоген.—А для чого ж тоді, справді, й жити на світі, коли не мати цього нічого? Та краще гробком нечуттєвним родитись, аніж такою людиною, що про хазяїство не дбає“ (III, 328). „Коли дають—берні—каже той

самий Финоген.—І сам хазяїн наш усіх навчає: „з усього, каже, треба користь витягати; хоч би й зубами прийшлося тягнути—тяги!“ (III, 189). Але виваривши на вищий шабель достатків, Пузирь не багато придбав духовно; своєю психологією він лишився тям самим Калиткою, як і всіма поглядами своїми та звичками. Він, правда, не самий борць та кашу їсть, а додав до цього неумудрого мепі солонину до хрину та піриг з яблука, але на всякі „фрикасе“ з тям самим призирством дивиться і нігде на Чоботі догтем теж він не маже, але його халат викликає побожне здивування у меткого Маюфеса: „це отакій є кожух—аж торохотить. Нового купувати не хоче, а від цього халата і від козачка, повірнте, смердять“ (III, 186). Зате „потомствених обивателів“, як каже дворянин Золотницький, справді таки „не багато в околиці осталося: все нові хазяїни захопили“, од них ж перший єсть Пузирь. Та хоч операції його ширші обсягом, але він до наживи йде старим шляхом екстенсивної експлуатації,—так, на всі спокуси пристатає до заводської справи, він уперто одказує: „не мое ремесло“, „я ще до цього не дійшов“. Де які уступки духові часу він, правда, зробив, але більш формально, ніж по суті. Так, дочку він вчить у гімназії, але більше, ніж дочкоюю освітою, тішитись тим, що його Соні золоту медаль дали, а Котляревський йому „без надобности“ і вчитель гімназії менше варт, ніж протодіакон або сусід-багатирь Чоботенко. Так, він жертвує чималі суми на филантропічні інституції, але тільки на те, щоб однокі дістати і, почевивши його, говорити з пихою: „заслужив і носю“, а як старця побачить, то „здається тікав би від нього, скільки сили“. Так, він пройшов навіть у звество гласним, але або ніколи не заглядав на зібрання, або ж свою поцьку використує на те, щоб послати скулцькиві про голодних селях: „вигодно на руб—два

буде барину“ (III, 273). А найбільше йому, певна річ, земля усміається, „бо скільки б чоловік її не мав—усе бракує“ (III, 285). В Карпенковій комедії ми бачимо „велике хазяїське колесо“ на асьмому ходу: як воно крутиться, вилушує соки живі з людности, душить на смерть, не милуючи, всякого, хто не встиг ухилитись або не пристосував себе до його. Дуже цікаво було б порівняти це „хазяїське колесо“ нашого Пузиря з „хазяїським колесом“ у американців, що „не дійшли ще тільки способу жити на яку-небудь потребу хрюкання свині“ (Антон Сіклер—„Нетри“, український переклад у „Л.-Н. Вістнику“), або у західно-європейського Пузиря, якого змальовано в комедії О. Мірбо „В золотих кайданах“ (теж вийшла недавно в українському перекладі). На жаль, цього не приходить робити, бо такий екскурс завів би нас далеко, та опірч тою де-які риси, і схожі й одніті, можна ззаважити, і не владуючи у докладніші порівняння. Хоч нищими засобами, але й тут провадиться така ж страшенна експлуатація трудяного люду, як і на американських різнинях або культурних полях Франції. „Нам,—каже Пузирь,—нужен дешевий робітник, розумієте?—а без дешевого робітника хазяїство вести—годі!“ (III, 204) і на увагу одного з економів, що робочий тільки там дешевий, „де землі нема; де нема рук за що значені, де бідність“—відповідає: „так ви робітні у Мануйлівній бідність“ (III, 202). І він таки робить бідність. Стихийною, непереможною силою віє од його наказів економам.

Пузирь. От що, Порфирій! Мануйлівці запустили підотку і не запалгали. Через тядень та оброчна земля, що держать в аренді мануйлівці, оддається з торгів на новий строк. Треба, щоб казенна земля зосталась за мною, чуєш?

Ліхтаренко. Попробує! Пузирь. Це то не борць, тут пробувать нічого—треба взяти! Ти розумієш—взяти! Казенну оброчну ставку взяти! Надіян мужички на десять літ в аренду—взяти! А як мужик зостанеться без землі—роби з ним, що

хочеш (III, 203).
І справді—„роби, що хочеш“... Ось сценка після бунту робочих за цюгану хару. Пузирь. Ну, що ж тут нового?
Финоген. Все благопоудчно.
Пузирь. Слава Богу!
Сона. Ш, тату, не все благопоудчно... Пузирь. А що ж тут сталося?
Сона (подє йому хліб). Гляньте! Пузирь (розглядає). Хліб...
Сона. І таким хлібом, тату, у нас робочих годують!
Пузирь. Спріяз у хазяїнів, по всіх економіях, дозко, одиваються—отакій як бачиш!
Сона. Нехай другі годують, чим хотять. Це не може бути для нас зрадкою! Таким хлібом гріх годувати людей, тату!
Пузирь. Робочого чоловіка немозжна, мой дитано, нагодувати нищими, бідиним хлібом: він буде раз-у-раз голодний. Робочий чоловік, мужик, не любить білого хліба, бо він і не смачний, і не трешний. Оде саміш настоляцій хліб для робочих! Питательний, як кажуть лікарі!
Сона. Та це не хліб, тату, це кирпач!
Пузирь. Вога він у вигадеш! Якого ж ще хліба треба! (доє оддалмат—не змається, доє одкуєсть—не акуює).
Сона. Вачите: ні влазять, ні акують!
Пузирь. Треба розомити! (III, 287—289).
І як наслідок цієї розмови—наказ із відповідною сентенцією: „Не час тепер таким хлібом годувати: ще покидають робочі—возись тоді з ними, а пора наступна гаряча... Скажи, що такий хліб можна давати тільки з 1-шого сентября, як обробиться: тоді половина строкових не вдерже, повтікає, а жалування зостанеться в кишені... Отак, скажи йому, розумні хазяїни роблять. Перекажи зараз Ліхтаренкові, щоб такий хліб давав тоді, як доробимось, а тепер нехай годує краще і в борць картоплю нехай дає“ (III, 240).
От як переломлюються в царстві наживи й експлуатації, в сфері хазяїського процесу нагромаджування достатків, навіть гуманні заходи. І справді—всьому тут один край і одна доля: все важиться на вагу, міряється мірою матеріального прибутку і тільки його одного,—„все продається“, як каже Пузирь. Розум, наука, коханія, честь і т. и. і т. и.—все має ці-

ни дити стільки, скільки можна все те повернути для прибутку, розпустити в грошовому еквіваленті... Наука? розум?—Ми вже бачили, як Пузирь дивиться на науку та письменство, а от ще кілька мотивів з тієї ж самої опери. Михайло Окунь („Розумний і дурень“) дивом великим диавує з свого брата, „дурного кингара“—„який він смак знайшов у тих кингарах“... „Я,—каже Михайло,—і сам грамотний, а кинжки, про мене, нехай хоч і всі погорять! По моему грамота потрібна; щоб вексель або росписку прочитати, чи підписати договір, повістку од мирового, окладний лист, квитанцію прочитати, щоб, виходить, не обшарили. А далі—це дурна прийма“ (I, 200). „Вчений поки бога змалює, то чорта з'єсть“,—говорить Калитка.—„Я придививсь: як тільки вчений, так і голдобраць: ні землі, ні грошей і такі дурень дурень,—застав його коняку заприти, то й не запряж, він зараз полізе по кинжках, по тих рихметках шукати, як це робиться“ (II, 140, 139). „Як письменний, так і мот“ (III, 49),—коротко, зате виразно режомує свій погляд дід Микола („По-над Дніпром“). Хочете знати про коханья?—Це в хазяїському стані штука цілком зайва, коли не шкодлива. „От любимось в Мотреню,—нарікає Калитчин син,—а через хазяїство нема часу і побалакати, сповістять любенько вкупці“ (II, 196). „До душі, та не до кишені...—навчав сам Калитка.—Хазяїський син повинен шукати хазяїську доцьку з приданням, а не наймичку“ (II, 144). Пузирь теж не хоче „з'ятя з вітру, бідоного приймака“, а підшукав дочці жениха—такого самого „хазяїна“. Ну, а то, аби охота, можна вловляти себе й так, як Цокуль удовольняє („Наймичка“)... Честь?—що таке?—„Вона дівчина чесна“—кажуть Калитці.—„А грошей у неї багато є?“ (II, 145) питає цей. „Слово—дим, контракт в нас немає“ (I, 256)—одказує Михайло Окунь, як дівчина говорить, що слово подала нишому.
І широко навкруги себе сіє роспусту,

роскидає деморалізацію „хазайське коло-со“. „Тут вор у вора краде“,—каже до-стойний ученик доброго вчителя, Ліхтаренко, а на питання: „і де ти такий взяв-ся“—відповідає: „хазяїн викохали“ і по-тім розгортає „хазяйську“ теорію життя. „Бачите: колись, кажуть, були одважні люде на війні,—бились, рубались, палили; голови котились з плеч, як капуста з качанів... Тепер нема таких страховин і вся одвага чоловіча йде на те, де б більше зачепити!.. Колись бусурманів обдирали, а тепер своїх рідних. Як на війні нікого не жаліли,—бо не ти вб'єш, тебе уб'ють,—так тут нема чого слини розпускать: не візьмеш ти, то візьмуть з тебе“. (III, 251). Чуєте, які заздало виразні, конкретні форми приправ уже той голий афоризм, що ми зазначили в „Бурлаці“? Од цього „триюзма“ вже мороз по-за шкуру йде, бо це саме життя з його страшною, запеклою боротьбою. У таких людей, як Ліхтаренко, нема вагання, нема ніяких „забобонів“, що стали б їм на шляху до прибутку. „Що то за слово—украсти?“—Филозофус Ліхтаренко.—Украсти можна тільки коняку, вола і все те, що є живого і що лежить на своєму місці. Я нічого тако-го не беру, не крапу,—Боже сохрани!.. Я так роблю; щоб усе те, що є в хазяїна, було ціле і щоб мені була користь. Це комерчеський гендель... Хазяїн хоче заробити і я хочу заробити! Всі рвуть, де тільки можна зірвати, а я буду дивитися та завидувать, як люде багатіють? Я не такий! Завидують тільки недотепи!“ (III, 250—251). Зате ж „недотепи“ і гинуть немов мухи ті, під хазяйським колесом, як той Зозуля („Хазяїн“), який „ще навіть не навчився красти“,—бо що ж: „тут ко-лесо так крутиться: одних даве, а другі проскакують“ (III, 253)...

Щоб покінчити з „хазяїном“, я наведу ще одну сцену з комедії „Розумний і дурень“. Михайло окунь зробив один „ко-мерчеський гендель“ з шинками, але обе-режно, бо не на себе, а на свого батька.

Цим разом йому з „генделем“ не поща-стило, і з батька присужено штраф, а ні—то на три місяці в острог посадити.

Каленик. Слава Богу, в чий заплатить.
Михайло. Послухайте, тату, мене, що я вам скажу...

Каленик. Кажі,—ти хазяїн і всьому голова.
Михайло. Будемо так говорити: 250 карбо-ванців—великі гроші?

Каленик. А звісно, не малі—сума!
Михайло. Іх не то в три місяці, а й за три роки, при вашій старості, не заробиш!..

Каленик. Де вже там мені заробити!..

Михайло. От бачите (*ласково*). Посидьте, тат-ку, три місяці в острозі—і гроші будуть цілі: це все одно, що заробите.

Каленик. Як?! На старість літ в острозі!.. Чи ти не одурів?

Старшина. Це так!..

Горлина. Де твоя совість, шибенику?.. Я очі тобі видеру з лоба!

Михайло. І чого так репетувать. Ви тільки розберіть: не однаково ж хіба сидіть, що тут, що в острозі? 250 карбованців—це сума: сами ви кажете—не так то легко її заробити!.. Не спреччайтесь, тату, посидьте три місяці! А ви, мамо, не турбуйтеся: я буду возить вас до батька що-неділі. І вам, тату, не буде там так скучно, як дома: люде в острозі доволі, а на харчі я вам дам п'ять рублів, та й з доми можна буде возить!..

Каленик. Милосердвий Боже! Ти чуєш?.. Це син говорить—син, котрому я усе від-дав... Забув ти Бога, Михайло! Де ж твоє серце? Щеня більш жалощів має у своїм со-бачім серці до матері, ніж ти. Подивись на матір, пожалій її, коли не жаль тобі моєї чести.

Михайло. Дивно та чудно! Три місяці по-сидіть, усього три місяці!.. Та я зімою, як перемолотую хліб, і сам три місяці посидів би з охотою в острозі за 250 карбованців,—то ж сума! Тільки біда, що не з мене, а з вас присудили!.. Не спреччайтесь, тату, посидьте три місяці в острозі! (I, 277—279).

А коли другий син Калеників, „дурний книгарь“ Данило, дає за батька своїх пів-тораста зароблених карбованців, Михайло бурчить: „Тонкосльози!.. Важко було три місяці одсидіть!.. Прийдеться і своїх сто рублів дати. Ні за цапову душу про-падуть!“

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

Карпенко-Карий.

(Іван К. Тобілевич).

Д а л і *

Теорії Карпенка-Карого, що аналізують процес нагромадження капіталу, процес зарплати, експлуатації та наживи, мають велику літературну цінність та й громадську цінність. Автор у виразних образах, ступінь по ступневі, малює тип невинного „хазяїна“, що несе з собою безмежну концентрацію власності, з одного боку, і таку ж саму безмежну пролетаріацію, з другою. Починаючи з пупинця, автор проводить цей тип через усі стадії розвитку, починаючи тим ставовищем, коли кожне слово якого-небудь Пузиря „для всієї околиці—закон“, коли він у своїх руках держить долю тисяч людей і крутить нею на свою користь і по своїй волі, коли він справді робиться „ненаситною акулою“, що пожире всяку маленьку й більшеньку рибу. Головний, як ми знаємо, єдиний нерв діяльності таких „акул“, або та сила, що держить їх на саїті—це, як ми вже знаємо, нажива. Засобом до неї служать їм насамперед земля, і в своїх почуваннях до неї такий „хазяїн“ доходить просто до фетишизму, до обожотворення—пригадаймо тільки знамените „божа ти дочечко“ з монологу Калитки. Одна думка водить цими „хазяїнами“, одно бажання світить їм і гріє. Це люде однієї ідеї, моноамни, мав'яки. Всякий отакий Калитка, Михайло, Финоген, Пузирь і інші всі—це, коли хочеш, з духового боку навіть і не люде, а кажучи Шекспіровим виразом—палець од ноги, тобто не що инше, як апарати

наживи, що всі свої людські рухи повертають на здобування достатків. І яке безглуздя, яка дурниця несосвітена виходить в результаті такого окалічення, який-небудь Пузирь, людина, якої „слово—закон“. раптом опинився в ярмі, в якійсь безглузді залежності од свого хазяїства! Тільки й чудес, як на всі боки дунає: „хазяїство... хазяїство... хазяїство...“ Воно зробилося тут метою, всесильним фетишем, усім, а людина тільки псом, на ланцюзі прип'ятим до своїх достатків, або—ще краще—якимсь мертвим додатком, як зразок передаточного пася, до того „хазяїського колеса“. Усе людина віддала тому неситому Молохові наживи—силу, розум, завзяття, честь, найкращі почування душі, найдужчі поривання серця, і за це нічого не дістає, окрім ланцюга, що скував їй і руки, й ноги, й серце. Завдоволення, те щастя, за-для якого річки сіз течуть і крові, виходить насамкінець порожньою химерою, за-для якої не варт було і починати справу.

Карпенко-Карий добре бачить негативну роль „хазяїського колеса“ в житті й виразно малює той процес розпаду, що оточує кругом наших „хазяїнів“, розносячи смерть і „мерзоту запустіння“ навколо широких ланів, де панують Калитки з Пузирями. Погляди автора на роль хазяїського типу в житті цілого краю зрештою в одній характеристиці Пузиря, що зробив Золотницький: „Ах ти, нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши і краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа (III, 225). Правда, ми маємо, здається, право внести де-які поправки до цієї характеристики, бо безводна хмара коли не проліє і краплі цілющої води, то й шкоди не зробить, а Пузирь... Ми вже бачили, що Пузирь когось. Як що це хмара, то хмара з сарани, або з тих

самих „ненаситних акул“—з паразитів, що обсіли рідну землю, і не в тому їхня діяльність, а в б сказав навіть—творча роль, що хмара та не проліє і краплі живої води, а в тому, що й ту, яка по-за нею пролітається, вона висмокче, висушить усе навкрузи себе, з димом пустить. Та в тому, може, й трігизм членів цієї хмари, що вони, коли б навіть хотіли, не можуть дати цілющої волі, не можуть спинити своєї мертвої сили, як не міг Гейневський вояробит управитися з тими духами, яких сам же й викликав: він забув потрібне слово і робиться жертвою тієї сили, що через його ж і powstała. Паразитна хмара неажерливо сарани сама в собі, в отій нездатності до позитивної творчості, в забутті про неї, носить зерно розпаду і самознищення, бо не можна ж нічого без краю руйнувати, не будуючи натомість чогось нового. Звичайно, не ті епізоди, що спіткали, напри., Пузиря або Калитку, доканоють їх,—то, як сказано, тільки епізоди, не більш. На них інша мусить йти сила, яку вони самі й викликали своєю руйнівницькою діяльністю, і ця відорна сила починає виступати вже дошкульнішим чином на нашій хмарі й ставати на боротьбу з паразитами.

Такі були факти з життя, що найдужче спинали на собі увагу нашого драматурга. Такі були враження його, що вилились, як ми знаємо, в цілому ряді яскравих фігур. Але дуючи вихід і задоволення творчій силі письменника, оті фігури—видима річ—не могли дати задоволення етичного, вони ані на макове зерно не просяняли тієї вічної проблеми про суть життя, про його сенс, яка темною загадкою стоїть перед кожною людиною, виявляючись інстинктивно шуканням „щастя“, а вже більш чужій та свідомі натури посядає цілком. Калитка міг прояснити цю загадку,—той самий Калитка, що поліз самохить у петлю, як не пощастило з

дрібною аферою? Чи може Пузирь, що накладає життям за ті кілька снопів пшениці, що подзьобали гуси?.. Вони могли притягати увагу письменника, як колоритні фігури, як випадок ненормальних обставин сучасного життя, але щоб допомогти розгалати споконвічну загадку—на це вони не годяться, як не годяться тут і той афоризм з усіма його варіаціями, що ліг в основу Карпенкових творів. Він теж подавав тільки голій факт, подію, але ні слова не говорив про причини їх, як і не давав ніякісенької відповіді на питання—дав же саме повинно бути. А тимчасом ні одна відумудра людина не може задовольнитися таким фактом, а домагаючись причини його, разом з тим хоче вплинути на його так, щоб він був не тільки тим, що є, а й тим, що повинно бути. У Карпенка-Карого була ця переможна потреба—зрозуміти й пояснити сенс життя, він пильно, можна сказати—з мукою шукає відгадку на споконвічну загадку людського існування, людського щастя і не може не бачити, що щастя усіх тих, хто засновував його на риках сіз і крові—було тільки „химерним“ щастям. Але де ж справжнє щастя, що впливає з суті життя? Першу спробу відповіді на це ми бачимо в драмі „Батькова казка“, де за сенс життя взято вспрошення, але яка бліда, дидактично-мертва та відповідь! Спроба не вдалась...

Тоді Карпенко-Карий пробує вдруге, виходячи вже з тих реальних образів лиха, які сам дав у своїх творах. Скоро існують „ненаситні акули“, то повинна же бути і „малая рибка“, якою ті „акули“ неситить свою заловольнюють. І справді—єсть на світі старшини, єсть Михайли Окуні, єсть Покуді, Калитки, Пузирі—ціла хмара їх; але єсть і бурляки, „дурні киньгарі“, найкичкі та робітники, що терплять од тієї хмари, що складають немов постамент, на якому будеється „химерне щастя“ для тамтих. Як-не-як, а цей постамент

складено все-таки з живих людей і от вони верушаться иноді і тим же більше хитають „химерне щастя“ безводної хмари паразитів. Це та сила, що стає в оборону потоптаній правди й хоче зруйнувати зоологічний принцип життя, який поставив те щастя одного на безатланті багатств, як на хисткому постаменті. Це поки що елементарна сила, звязана обставинами свого існування і небезпечна для купки Пузирів більше в потенції, ніж в дійсності. Але вона може зробиється і справді такої небезпечною, скоро вийде з стадії елементарності, скута в одне тіло свідомий принцип єдності і солідарності,—тоді вона зможе боротись не тільки, скажу так, конвульсивно, але планомерно і з надією на перемогу. Цю силу, силу єдності людської та солідарності, й пробує намалювати нам Карпенко Карий, але, як це часто буває, бачучи дуже добре корінь лиха і навіть знаючи проти його найкращі ліки, він не зміг проте взяти їх потрібну дозу і через те марно пропавають його заходи. Спроба змалювати відпорну силу і в ній знайти відповідь на споконвічну загадку й тим разом виявилась невдачною. До великого запасу емпіричних спостережень і артистичної їх комбінації не прийшов на допомогу такий само багатий запас ідейно-теоретичного надбання—і автор заплутоває в клубку прикрих суперечностей.

Ми вже знаємо, яку для Карпенкових героїв наживи й експлуатації вагу має земля—„свята землячка“, „божа дочечка“, як ласкавенько зве її Калитка в щасливий момент свого життя. Для них це джерело прибутків, початок того процесу, що доводить кінець-кінцем до руйни все навкрузи. Лехко зрозуміти, що кожний „хазяїн“ ховає в душі своїй просто святобожні почування, якесь, коли хочете, містичну віру до неї. І до цього автор ставиться з гострим осудом. Але в цих почуваннях єсть

для його й оборотна сторона медалі і до чег він не тільки не ставиться з осудом, а навпаки—з якимсь ентузіастичним спочуттям. Наймит Панас („Наймічка“) ось як марить про своє „щастя“: „Ну, а робитиму ж, ну й робитиму ж!.. Вола запряжи, до впаде, а я не впаду. Одна думка: хазяїном стану—і я, здається, думчий вола!.. Коли б тільки вийтиєся на своє... і вночі буду робити, а на чужою обсілю: Своє... на своєму... аж дух радується!“ (I, 289—290). Дарма, що останні слова нагадують нам Калитичине „диханье спирає“—ми Панаса цілком розуміємо і знаємо, що в іншому й не міг він почувати і що в його становищі Панасом кожне зробить, — ну, а потім же що? А потім ось що: Панас на своїому і вночі робитиме—чудово; та у Панаса, може, тоді буде свій Панас, і Панас № 1 не сам тільки на себе і вночі робити, а й Панас № 2 сидува-тиме на себе і вночі робити, — а це вже зовсім для другого Панаса не чудово... А там—щоб то задоволюються, отже ні: така вже пелька людська неситя“—по-Троху, помаду, з шабля на шабель і вийде з нашого симпатичного Панаса Цокуль або й Калитка і почне наш Панас на-ново увесь той круги хазяї-ський демострувати, що формується словами: „земля, скот, віви, хліб, комерція, баріши—оце життя“. Читач, я думаю, згодиться, що в такій метаморфозі з Панасом нічого неможливого нема, і навпаки на те як-раз у нього й вузлик в'язеться,—та що, спитає, з того? А те, що дав раз, кажуть, Бог копієчку, а чорт дірочку, і провалиться божа копієчка в чортову дірочку, без вороття провалиться. А автор і того й не помічає, як його симпатичний і по своєму справедливий Панас наставився як-раз тією стежкою бігтя, якою й зовсім вже таки не симпатичний Калитка прийшов. Згодом ми побачимо, через віщо так вийшло, а тепер перейдемо до „оборотної

сторони“ медалі.

VI.

Село, звичайне село по-над Дніпром. І звичайні там люде живуть—ті самі „мужики“, що зовсім „теперичка показались“, як каже Маюфес: „одні біжать на переселення, другі дікають з переселення, а треті бігають, висунувши язика, шукають—де б тут з поміжною банка землею купити! П'ять дів назад я сам приторгував людам землю по 125—130, а мужики на свою голуву вже нагнали ціну 225 за десятину“ (III, 314—315). І не тільки в тому нашому селі, що по-над Дніпром стоїть, таке робиться, а й по всій Україні, бо скрізь „миру, людеї неможлилось, а землі не прибавилось“, бо скрізь, як каже Кирпо Барильченко, „Забрали все, що можна, від землі, виснажили грецької і покридили. Ані лікарів, ані вченого хазяїна, ані доброго адвоката—нікого нема в селі! Тільки вивчився—прошай, батькіаська стріха, прошай, село, на-віси“ (V, 170). Але наше село, що по-над Дніпром стоїть, одмітне від інших сіл по Україні тим, що в йому знайшовся, „вчений хазяїн“. Освічений агроном, Мирон Серпокрил, не розпрошався з селом та батьківською стріхою на-віси, а задумав теж переселення—з казенного на свій хліб“ і починає працювати на користь свого села. Оце зміст усіма сторонами цікавої поеми Карпенка-Карого „По-над Дніпром“.

„Я,—так витолковує свій невизначний вчинок Мирон,—ні пан, ні мужик; я, та-ту, чоловік. Це перше всього, а потім—я селянин, хлібороб з діда-прадіда... Нежданно-негаданно, дякуюти земству, мене вичнено на мужицькі гроші, на мене одного потрачено стільки грошей, що можна б було вивчити добре грамоту пів сотні мужицьких дітей... Совість моя мені не дозволяє панувати. Я хочу тим світом, який я здобув за громадські гроші, освітити шлях

своїм селянам до кращого безбідного жит-тя і навязився працювати біля землі і по-магати темним людам, чим тільки зможу, щоб помешити біду, яка у нас на селі панує“ (III, 40). Слова безперечно хоро-ші, правдиві, гарні слова, добрі теж і Ми-роново вчинки. Мірчию про „вільну працю біля землі, незалежність“, він сідає на землю, заводить хліборобські спілки, ар-тілі, сіє просвіту, ширить культуру, по од-ному варіанту поеми проходить у земство, щоб на ширшому полі провадити своє просвітно-культурне діло, і певне й там його робитиме з таким самим запалом та завзяттям. Біду для своїх товаришів—спіл-чан він справді трохи ніби помешив,—ну, а потім?... А потім ми довідуємось, що Миронова спілка вже й землі купила, щоб на своїому рідному шматочку працю-вати; чуємо й те, що ці свіжі „субстєвни-ники“ в один голос обіцяють: „перере-всьєся, а заплатимо“ за землю,—тобто ин-шими словами знов те саме, що чули ми й од Панаса, Цокуляного наймита. І знов же таки ми не знаємо, чи тільки самі во-ни „перериватимуться“, а чи й отаких Па-насів „перериватимуть“. Принаймні нігде Мирон проти найманої праці й словом не обізвається, а з того, що до багатьох по-дій у селянському житті, напр. до співа-ння на криласі, молебнів та картин з свя-щенної історії, взагалі до старих поряд-ків ставиться він опортюністично, можна думати, що користування з наймитської праці в артілях таки практикуватиметься. І от знову збіглися поруч божа копієчка і чортова дірочка і знов ми маємо велику рацію боїтись, щоб божа копієчка та не закотилась без вороття в чортову дірочку. Бо земельна власність з найманою працею на додачу—це така справді діра, в яку дуже легко провалитись і тим спілкам, що заводить Мирон. Власницькі апетити—з одного боку та нерівність, що полягає на експлуатацій чужої праці—з другого, для

артільної справи це вже не добрим пахне. І тим більше, що у Мирона знаходимо і ще одну принаймні неясність: що до мети спілок. Виясняючи свої за-ходи перед старшиною, він каже: „ми артіль засновали не проти хазяїнів, а проти бід“ (III, 92), тобто—як що це шире говориться, а не тільки через те, що, мовляв, „вовк недалеко“ (старши-на—таки ж, начальство!), то Мирон не зна-того, що авторів чудово відомо, а саме—що „біда“ найчастіше для бідного чоловіка значить як раз те саме, що й „хазяїн“: згадаймо ж хоч би тільки „Лу-зиреве хазяїське колесо“, що без жалю трощить усякого, хто не має досить сприт-ності, щоб ухилитись; згадаймо тільки співку з хлібом, що його ні вкусити, ні вломити, а треба розмочити. Оце нерозу-міння, звільки власне „біда“ приходить, му-сить виявитись фатальними наслідками в тій сфері діяльності, що вибрав собі Ми-рон. Для його нема „потім“, бо він обме-жується самим тільки латанням старої оде-жани громадських стосунків і, опріч па-ліятивів, не може дати нічого. І то ще добре, як що нові латки ще більш старої основи не розб'яжуться...

Але ж бо, скажуть, художник не аграрну програму пише, а картину життя; досить з його, як що його образи не грішать проти життєвої та психологічної правди, як що вони дають в типових фі-гурах художественний синтез того, що ав-торів постачали ті або інші вражіння. Вимагати ж од художника об'яченої, до-дрібниць обробленої теоретичної програ-ми—це педантизм, публіцистична припе-чка тієї критики, що все зводить до однієї тенденції, силкуючись убрати в шори віль-ну, ні від чого незалежну, творчість, і під-бити її під вузькі вимоги данного момен-ту, задержати її вільний льот. Я ладен би був послухати цього закиду—не через те, що поділяю оту заобонну теорію неза-

лежною од данного моменту творчості, а просто через те, що знаю, що „la plus belle fille du monde ne peut donner plus, quelle a, і це вимагати більшого—даремна й річ. І я б не вимагав од нашого худож-ника доброї аграрної програми, як би він сам її нам не запропонував був. Адже ж саме вже „По-над Дніпром“ не тільки об-раз і добрий образ—сучасного життя на селі: пролетаризації (один „пехмейстер над солюмою“ Купер'ян чого вартий!), здирства (чудова фігура з діда Миколи), переселенських злиднів (типи, напр., „непосидь-ків“) і т. ін., а й програма—і досить ке-пська програма—практичної роботи з претензією на універсальність ліків. Отже ж чому критикові не взяти під розгляд і цієї програми? Мало того; почавши досить несміливо з Мирона, автор згодом здійснює те саме питання далеко сміливіше й шир-ше, ставить її, здається йому, розв'язує проблему величезної, світової вартости про звязок моралі й навіть щастя людсько-го з тією самою програмою, коло якої практично працює Мирон. А коли так, то критик просто не має вже права проми-нути цю програму, інакше бо він не зро-зумів би самого автора і не справдав би своєї повинности—вияснити основи світо-глядя письменника, що відібрався на його творчості. Програма, яку Карпенко-Карий алегенька начеркнув у „По-над Дніпром“, захоплювала його, як зараз побачимо, дуже глибоко і становила одну з важливіших сторін його особи і як людини, і як письменника. Ось через віщо, кажучи і раз, ми й не маємо права її обминути.

(Далі буде)

Сергій Єфремов

Останні події з громадського життя підіймали в чутливих душах увесь той намул, що за життя осівся, вимагали часом на- ново переставити увесь світогляд, перетрусити й перебрати всі постанови і знайти хоч нову, але ясну й певну відповідь—де шукати сенсу життя та де те щастя людське заховане. Такі питання і найбільш під впливом подій останніх літ стали, мені здається, й перед Карпенком-Карим і через те й шукав він так допитливо відповіді на них, переглядаючи життєвий свій досвід. Ми знаємо, що життя не дало нашому письменникові систематичної теоретичної освіти; з другого боку відомо й те, що замолоду він досить близький був до кругів революційного народництва 70-х років, що було скоріше релігійною сектою, ані ж громадським рухом з широкими завданнями та ясним теоретичним світоглядом. Ці обставини, може, і перехилили в йому вагу на той бік досить безгрунтового моралізаторства, що позначилося так виразно в останніх творах Карпенка-Карого. До багатющого запасу спостережень і з життя, до їх художественної комбінації бракувало йому одного—певного й ясного світогляду, щоб той запас упорядкувати, пошукувати в рівні лави й вивести „на смотрь“ перед власну свідомість. Брак систематичної освіти з одного боку, оті невизначні принципи народницького сектанства, що вабили до себе нашого письменника на світанні його свідомого життя, з другого—переплутали йому світогляд і збили з тієї гладенької дороги тверезого розуміння світових з'явищ, якою досі йшов письменник. Слідом за одним із своїх героїв, він теж міг сказати, як почалася революція: „немає рівного шляху, яким привик ходити я“ (IV, 222) і серед ярів та байраків розбурханого життя тим міцніше вхопився він за свого рода „власть землі“ та аскетичний ідеал особистого морального задоволення і заспокоєння. Фігурою Марусі в „Житєйському морі“ автор виразно показав свою тенденцію до такого ідеала, але разом же виявив і несилу свою вживити його в релігійний образ. Маруся вийшла абстрактною схемою, хочакою сентенцією, а не живою людиною, бо письменник забув на той час, що коли з аскетів і бувають добрі моралізатори, то до живої людської моралі. Ум би як буває далеко і справді моральних людей між ними і вдень з свічкою пошухаєш, поки знайдеш. Це через те, що аскетична мораль, як мораль роздутаго і вузького егоїзму, сама не що инше, як гріх проти справжньої моралі, яка

має на увазі встановити норми відносно до інших людей, а не закувати тільки себе в броню відчуження; аскет тільки ламає гармонію прав і повинностей і ніяких питаннів загально-людського життя і щастя не розв'язує,—навіть у тому найкращому разі не розв'язує, коли для себе самого він ніби те питання життєві розв'язав і знайшов задоволення. Це мана оптична, не більше і сторонню людину вона ніколи не може до себе занадити. Одно слово, з даних обставин проблема життя була не під силу нашому письменникові, і він блудить серед ясного дня, б'ється в зачарованому крузі суперечностей і починає по- троху збувати Богом данну копіечку своєї художественної творчости в чортову дірочку сухого і недотепного моралізаторства.

Карпенко-Карий до якоїсь міри зазнав на собі того, що сталося колись із Гоголем, олиннївся він у тому самому становищі, коли людина не має снаги вибратися щасливо з життєвих суперечностей. Ми знаємо, що Гоголь—художник змалював з нечуваною до того часу силою всю мерзоту старої дореформеної Росії, гострим ножем невлаганого аналізу розсік найгидчі болячки й освітив їх ясним світлом свого художественного генія. А прийшов потім Гоголь—моралізатор і попробував серед тієї купи гною знайти сенс життя й вище задоволення не тільки собі, а й усім сучасникам своїм. Сучасники відповіли на це огнистим „письмомъ“ Белинського... У нас свого Белинського не знайшлося, а йому, на жаль, завдав би був роботи наш найкращий драматург. Змалювавши найтемнішими фарбами царство експлуатації та наживи, глибоко розсікши всі болячки його й освітивши їх художественно та правдиво, Карпенко-Карий—чи може бути більша іронія?—в цю наскрізь отрутну атмосферу посилає людей на вищу моральну науку—по „моральну дисципліну“; знайшовши там тільки споконвічну докорінну неправду, він таки дошукується там уперто якоїсь правди і, натрапивши випадком на аскетизм, на йому хоче будувати справжнє життя, яке не терпить того обмеженого каліцтва... Гірко, досадно бачити таке від письменника, якого зазнав у іншому зовсім світлі, і єдина втіха, як що тут взагалі може бути якась утіха,—те хіба, що на цьому шляху навіть велетні, генії людскости, ламають ноги...

Сергій Ефремов.

(Кінець буде).

Карпенко-Карий.

(Іван К. Тобілевич).

(Кінець *).

VIII.

Прко, подалю—що я казати... Але на наше щастя Карпенко-Карий був таким великим капіталом, що не міг цілком зміститися в тіснійкій пірочці вузького моралізаторства. Це був тільки один епізод з діяльності нашого письменника, дуже важкий для його особи—це правда, але не такий, щоб покрити собою, або хоч зменшити загальну ціну його діяльності. Навіть з помилками своїми Карпенко-Карий стоїть на тій дній, що проходить понад загальним рівнем громадського життя, і таким він безперечно уявляє і в історію нашого письменства, в якому полишив він певний слід. Присвятивши досі найбільш уваги на те, щоб зрозуміти особу письменника і те, чим вона відбилась на його творчості, ми переглянемо тепер хоч коротенько такі сторони її, про які не довелося ширше говорити.

Ми вже знаємо, як прислужився Карпенко-Карий українському письменству, змальовивши хижє царство експлуататів та навийи і давши в своїх творах широкую картину громадсько-соціального розкладу й диференцію серед різних шарів українського народу. Та на цьому не край його звадум перед рідним письменством,—це теж тільки епізод з його широкі діяльності, хоч, на мій погляд, і найважливіший епізод. У нашого письменника знається багато творів, що в ці рямці не вкладаються. Це, насамперед, ті, в яких автор ставить собі ту чи іншу психологічну проблему, як от „Безталанна“, „Наймичка“, „Батькова казка“, „Мартин Боруля“ й інші. Правда, і в них громадсько-соціальний елемент раз-у-раз буває тим фоном, на якому стелюється у Карпенка-Карого образи типично експлеті, індивідуально оброблені й перенесені на папір живими.

З другого боку маємо теж цілу низку творів, що стосуються до психологічної проблеми, як от „Безталанна“, „Наймичка“, „Батькова казка“, „Мартин Боруля“ й інші. Правда, і в них громадсько-соціальний елемент раз-у-раз буває тим фоном, на якому стелюється у Карпенка-Карого образи типично експлеті, індивідуально оброблені й перенесені на папір живими.

Історично-або історично-побутові пісесі „Бондарівна“, „Лиха искра поле спалить, сама пезне“ з „Паливода XVIII століття“, „Чумаки“, „Сава Чалий“, „Гандзя“. Неоднаково вони вартості (кращі—останні три), але у всіх автор виходить з тієї думки, що історія—не життя, а живе, вище всьхля во святых отца нашего, великомученика-народа, як каже один з героїв останньої повісті Горького. Народне життя, соціальні відносини й тут творять той фон, на якому відбуваються історичні події; історичні особи у нашого письменника—діти свого часу й обставин. Щоб не говорити багату, нагадую тільки широкую картину гайдамацького руху, виклианого кривдою панською та насильством (І акт трагедії „Сава Чалий“), а для ілюстрації „друїни“ подам хіба одну сценку з „Гандзі“.

Хоча. Що там шукати місця, куди тікати,—тикай, куди повола! І вже третій раз тікаю на той бік Дніпра. Підніметься тут завмерха—а тут! ажикне—сиди, в старе тіло, як що по спалить, спалить твоє тіло, як що по спалить. Постав життя! Вдало... Не знаєш, хто тут пан: чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарина, чи лях, чи заворожець? Єй Богу!.. Послухай ляха—свої б'ють та це й татар наведуть, а ті в полон всіх заборожці; послухай Дорошенка—Ханенко б'є, послухай Ханенка—Дорошенко б'є!.. По тричі на рік присягаю і зражаю—то одному, то другому, то третьому? Геть роуаскаудай народ!.. Запорожці. А ви не слухайте ні одного, ні другого, ні третього і нікому не присягайте.

Хоча. Отак, як бачили! З'явившись сюди, заворожці навчаться нічого не слухати! А мир козлотися і козлотися... Запорожці. А ви не слухайте і заворожці: виберіть гетьмановоного Оприка,—той усіх розжене!

Хоча. Та й ретверся на Сив, а нас азову за чуби! Ні, тепер переберуся на той бік та аж у Московину поїдуся. Чутка в, що там багаво наших осезиися за свободах (V, 10—11), що отутирши й віршовани то

„Скрізь пущина стала, людей живих нема... кругом—руїна“,—таке лишається вражіння з цілої драми, хоч тільки один штрих оце перейшов перед читачем. Карпенко-Карий вміє сконцентрувати увагу на одній ідеї, та вміє вже й розквітнути врати її в прималі образи, дуже зручно користуючись до щастя виразами з народних пісень (найбільше в „Саві Чалому“), то

образом з історичних джерел (чудове оповідання про порожній млин у „Гандзі“), то побутовими типами, що заховали нам пам'ятки нашого старого письменства (росквітні фігури, напр., мандрованих діяків-пивоірівів у „Чумаках“). І на широкому фоні загального життя завжди по всіх п'єсах Карпенка-Карого стоить індивідуалізовані до найменших дрібниць фігури живих людей, що своїми пластичними формами ще краще відтіняють той загальний фон, вбравши у себе його омітнітні риси і робляться просто типами з того або іншого моменту. З цих типів складається така галерея артистичних образів, що в цілому дає широкую й досить повну картину громадського життя на Україні. З цього погляду Карпенко-Карий обставив свої п'єси знаномо дуже розквітну, часто обмальовуючи навіть другорядні свої особи з такою детальною пластикою, що вони конкурують з головними особами. Писарь Омелян Григорівич („Бурлака“), Банавентура—копач („Сто тисяч“), наймит Омелько або старий Пеньюнка („Мартин Боруля“), Пилип („Батькова казка“), Харько Ледачий („Паливода“), Куртці („Хазині“), баба Бушла, дяки—пивоіріви („Чумаки“), Пелех („Гандзя“), Терешко з Матюшко („Суєта“)... та чи як загладів їх усіх!.. Може бути, що з технічного боку така деталізація навіть трохи шкодить п'єсам, бо з читача пропадає інколи перспектива на стосунки між діями особами, але для цілоти галереї, для повноти її й різноманітності це тільки на користь вийшло, показуючи разом, який багатоглиб запас живих спостережень та життєвого мовляв Банавентура, „опита і практикни“ був у автора. Як у гранчастій призмі, обдівалюся в душі у нашого драматурга життя і виходило з неї так претворене на різноманітні образи, що кожен з їх живе своїм власним життям, іскритися й грає в світлі художественного хисту автора.

Але хоч які різноманітні художественні образи в творах Карпенка-Карого, та мабуть чи не всі вони вкладаються в дві великі, загальні категорії—мономанія та люди з роздвоєною, переполовиненою душею. Перші, як Пузирь, „Іду“ „на-осліп, штурмом“ до своєї мети, але ж це не

однобічний схемні псевдокласичних трагедій,—це живі люди і ніщо людське в нежах їхнього розуміння не чуже їм. Другі можуть сказати про себе словами німецького поета: „zwei Seelen leben, ach, in meine Brust“ і плілий він хиларюється вони, як безталанний герой „Безталанної“, то в той, то в другий бік своєї переполовиненої душі. І ті, й другі шукають щастя і звичайно нічого не знаходять, бо не мають рівноваги в своїй натурі, бо одним їхня мономанія, а другим полоничність зруйнували той спокій, ту гармонію, що тільки й може дати щастя на світі. Дисгармонія, чи виявляється вона в односторонньому пануванні однієї ідеї над людиною, чи в роздвоєнні її на однаково дужі елементи, що один одного руйнують—ця дисгармонія, як неминує перелом до щастя, становить лейтмотив усіх творів Карпенка-Карого і з цього погляду вони дають може найкращу ілюстрацію тієї дисгармонії, що й самого автора заела була, як ми вже знаємо, в глухий азуток життєвих суперечностей. В результаті зазначеної дисгармоничності раз-у-раз буває безповоротність того, що сталося, край надіяв, могла щастю. „За смерть твою я ворагам платити буду, поки і сам не вмиру, та хоч би вже другий Дніпро потік—вля вражої крові—тобє вже не верну, моє поласке щастя“—ці кішнєві слова з „Бондарівни“ можна б з невеличкими варіаціями покласти на закінчені всіх життєвих драм у творах Карпенка-Карого. Навіть комедії його—комедії тільки, скажу так, зверну, а в глибоку комедію стоїть той самий безнадійно-песимістичний висновок; нема гармонії життя—гармонії між метою і завданнями, потребами і задоволенням, правдами й повніностями, або „суєта, долла суєта“ скрізь, як любить говорити Іван Барильченко. Візьмімо навіть таку нечуже б то і веселу комедію, як „Мартин Боруля“—якже ж у цьому „слабого на дворянство“ мономанію чутно во-істину трагічні нотки, що дають його слабості зовсім такі несеселій вигляд. „Ох, діти, діти,—вітхав, напр., комичний“ Мартин,—як би ви знали, як то хочеться бачити вас хорощими людьми, щоб ви не чорний хліб їли“ (I, 445). Бо „краще білий, хліб, ніж чорний;”

краще пан, ніж хан! І батькове око, як прийдеться умірати, закрється спокійно, бо душа моє знатише, що мої унуки дворяне—не хлопці, що не всякий на них крикне: „бидло! теля!“... Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопцом бути, усім боляться, усім лічить вищими від себе“ (I, 453—454). А кішнєвий акорд: „О-о-о! нещасний хлопець, Мартин Боруля! Тепер ти бидло! Бидло... А Степан теля!.. Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, і все тая бидло!“ (I, 487—488). Тут справді голосниша чутно... Мішанська трагедія, скажуть, дурниша! Так, дурниша, з боку дивлячись, але Мартиневі од цього не легше, бо з димом пішла у його мрію—шутка сказати!—цілого життя, то і в оте „бидло“ для його зовсім не дурниша, бо він на своїй шкурі „всього попробував“ і знає, чим за наших обставин оте „бидло“ пахне... За цією комедією—трагедія розбитого життя стоїть, несаєжкого щастя, як і за гірким кішнєм такою, здавалося б, од усіх нас Борюль далекого Сави Чалого або поворотима Його Гната Голого. Та що про них казати, коли навіть фігура один раз „бідного жидка Герника“, другий—пішного Григорія Моїсевича Маюфеса“ не тільки комична—яке хоч би через одно це двоєсте обличчя, що мусить повертатися в один, то в другий бік, як повертатися його од його незалежні обставини...!

Я дуже радий, що розмова зійшла у нас на Маюфеса, бо до речі сплинуло на це одному непорозумінню, якого жертвою був Карпенко-Карий. Мало не в один голос обмовувачуо письменника за його жидівські фігури, змальовані, як каже д. Пеллора, „завдало тенденційно, неправдиво або односторонньо, або як піше д. Дорошенко, „в неприхильному та шаржованому комичному світлі“. Мені здається, що такі голоси—це одні з тих „непорозуміннь“, які ми вже бачили у відносинах критиків до Карпенка-Карого і сказати, як це робить д. Дорошенко, що „окрім гострої сатири і висміювання, у драматурга не знайшлося ні одної людської рисочки для змальовання єврейської людюстї“—значить просто самому не піднятися вище чужого шаблону. Насамперед Карпенко-

Карий зовсім не зачала „єврейської людності“ і певне навіть не знав її так добре, щоб узяти за самостійний об'єкт своїх малюнків. Епізодично, по дорозі, скажу так, малював він фактори, шинкарів, шахраїв і т. ін., то я що ж тут, ситаю, дяваю, що він надляна їх факторськими, шинкарськими, шахрайськими і т. ін. прикметами і яка ганьба для єврейської людності, що фактори виступають факторами? Невідомий єврей у комедії „Сто тисяч“ продає хвалений гріш—це, певна річ, негарно; але чим кращий од цього єврея наш рідний Калитка, що ті гроші коуле та ще за одним заходом і не доплачує—щого я не розумію. Маюфес („Хазити“) за тисячу карбованців зберіється кривоприсяжати, але що ніщо-робиать наш ж таки Фіноген в Ліхтаренко, що беруться хреста слухати за сто карбованців? І неже за Калитку, за Фіногена та Ліхтаренка на драматургу треба б з мекран рядом напасти за те, що він „неадекватно“, „неправдиво“, чи ще як там, малює українську людність? Маюфес „мусить“ бути Маюфесом, як і Калитка—Калиткою. Автор малював у своїх творах український народ і по дорозі, скільки єврейство торкається цього народу, він зачинав і єврей,—та чи ж винен драматург, що з народом створюється як раз не ті часи, тудайші єврей, що в поті чола на шматок хліба гірського заробляють, а одним лицем „невідомі“, шинкарі Гершкін, Григорій Мофесевич, то що? А потім—шаржоване „комичне світло“... не знаю, чи тільки комичне. Наприклад, Михайло Окунь („Розумний і дурень“) тишиться собі, так жаруючи за Лейбу: хапає його азадлу та гавкає сабокою й рече, коли Лейба кричить не своїм голосом: „рвутьте, хто в Бога вірує“ (I, 223). Певне, не один Михайло речеється, а й глядачів багаті; може й сам Д. Дорошенко всміхнеться, а всміхнувшись, обуриться, бачучи тут тільки шаржоване „комичне світло“. Але мені зовсім не до сміху від цієї сцени, бо в скаргах Лейбінчик чується відгук того самого, що Янкеля („Гандзя“) присилувано одягати козакком, переняти козачку куцу, щоб було йому „добре“, о це вже зовсім не комично. „Сьогодні,—каже Ян-

кель,—я вже був одного посполитого, а як би я був одгнений жидом, то він би був мене“ (V, 5). Може це „жидівська мораль“?—Ні, бо ось же свій, український, Ліхтаренко промовляє: „ти не вб'єш—тебе вб'ють... не візьмеш ти, то візьмуть з тебе“ (III, 251), і навіть зовсім бездоганний з цього погляду Балавантура, що й трішки чужої не взяв“, прохочиса сентенцією: „це велике добро, коли не тебе за чуба держати, а ти другого за чуба держи“ (II, 136). Це, певно, не людина, за те людська риса—усіх позбавлених простого шляху—ходить маніями; це тільки один із проявів тієї загальної думки: „на безатаданні одного виростає шість другого“, а ми же знаємо, яку для Карпенка-Карого вагу має цей афоризм. В своїх образах єврей Карпенко-Карий тільки додержує того песимистичного погляду на людські стосунки, який виявлено і в інших образах. Лейбу його та Гершкіне гірші за Цюкеля та Калитку, а кращими їм нема раці бути і такими бути вони не можуть. Інша річ, як би Карпенко-Карий так само малював інші сфери єврейства, але він їх ніяк не малював, хоч, думаю, не погіршив би проти правди, як би взявся був малювати. Думаю так на підставі комедії „Суженого конем не обідуєш“, що йшла колись на сцені в редакції Карпенка-Карого* (школа, що й тепер чомусь не виставляють)—там старого єврея наділено не тільки людськими, а й високолюдяними рисами. Певне, ця комедія невідома нашим критикам, що обурюють єврей в загаль од Карпенка-Карого, інакше бо вони говорили б трохи обережніше, як що вже не зрозуміли справжньої відносини автора до єврей в його творчості і не змогли вийти за межі того шаблону; що й на Успенського може кинути анфему за „єврейчика“ Шпана, або з Чехова зробити антисемита за єврейку в оповіданні „Тина“. Сила тут, як бачимо, зовсім не в єврейях, а в тому хижому царстві „експлуатувати та наживи, що найбільш цікавило Карпенка-Карого, як письменника; і „єврейської людності“ леваче чим треба якоюсь оборони від українського драматурга,—хвіба фактори, так тих леваче чи хто візьме свідома під свою оборону...

IX.

Я б довго не січнів, як би взявся використати увесь зміст Карпенкових творів, як би мав на думі перебрати всі його художественні образи. Та мене більше чим разом цікавить образ самого письменника, його світогляд і те, чим він одбивався на його творах. Образ же той був би не повний, як би проминути ще одну сторону з його діяльності. Не забуваймо, що з Карпенка-Карого був не тільки визначний письменник, але й славний артист, що з сцени виступав товмачем і своїх власних, і чужих образів та разом з іншими нашими сценічними діячами збудував рідний театр. І тим більш про це треба і варто згадати, що слава письменника звичайно переживає славу артиста. Перший лишає по собі таку спадщину, з якої можна користуватися неомеженим час, поки вона сама задовольняє людей тимчасом як артист умрає разом з людиною і може жини тільки в згадках людей, що зазнавали втіх, бачивши його на сцені. До того ж Карпенко-Карий і тут був такою одмінною фігурою, про яку просто цікаво згадувати.

Серед інших корифеїв українського театру, що внесли його на вершок артистичної вільности, це була завжди показна й оригінальна постать. І тут, як у своїх творах, Карпенко-Карий виступав яскраво зазначеною й виявленою індивідуальністю, і тут він творив, а не наслідував. В блискучую сузір'я сценічних талантів він був кінце потрібною зорею. Цікава була основна риса його сценічної роботи. З першого разу глядач м'яло звернути уваги на цього артиста,—так, здавалося, просто він грав. Але де далі, було, бачили його на сцені, то більше-переймаєшся враженням од його гри, то вище починаєш її цінити. В кожну роллю свою він вноси тонке розуміння, щільну обробку деталей і ту благородну простоту, що сама не б'є в вічі, але виконує глядачка, лияючи по собі у душі у його глибокий слід, а не феєрверковий тільки ефект. На театр Карпенко-Карий дивився як на серйозну громадську потребу і шкільно-естетичною, та й не тільки естетичною

го виховання, а своєю сценічною діяльністю мав за високу службу громадянству. „З театр, як з храму крэмарія,—писав він,—треба гнати і фарс, і оперету; вони—позор іскуства, бо сакт псують і тільки тішаються пороком. Геть їх з театр! Мітлою сід їх замісти! В театр! грати повинно тільки справжню літературну драму, де страждання душі людської трівожить кам'яні серця і, кору ледяну на них розбивши, проволіють в душу слухача жадання правди, жадання загального добра, а протилітти над чужим горем сльозами убілюють його душу лаче смігу... Комедію їм дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей мисли їх волі сорочитись своїх лихих учинків“ (V, 252). Цей монолог Івана Барильченка може й зайвий у п'єсі, проте дуже добре виявляє погляди самого автора на завдання театру. „Служити таким широким ідеалом любов“,—додає він, і справді треба сказати, що як артист, Карпенко-Карий служив саме таким ідеалом. Перед мене проходила зараз ціла низка сценічних образів, що втворили своєю ролю поодільний артист, і з подскою згадую ті хвилини, коли переживав з ним високе артистичне задоволення. Н. Я. раце, мабуть, відходили у його ролі з ризочками тонкого мюру, та певне він і сам вносив у них немало своєї власної владі, надавав своїм ролям людности й чачі поправляв авторів своєю грою, даючи ролям таке толкування, без якого вони були б може й незрозумілі. Я не буду тут перераховувати сценічні виступи Карпенка-Карого; скажу тільки, що кращого Возного мабуть не знала українська сцена. Знамените „размишлял я предпольно“ в устах у цього артиста справді передавало ту дорогу, якою лішов Возний до свого, завлавоє б з першого погляду, несподіваного вчинку. Українська сцена в Карпенкові-Карому втратила не меншого артиста, як українське письменство—письменника і ця подвійна втрата довшо не даватиме себе знати серед нашого вбожества на визначних людей.

І як письменник-драматург, і як артист, Карпенко-Карий кошовий самовролок у своїй натуральній формі. Звичайно, як би

він оброблений, вишлітований, то сяйво його було б ясніше: в своїх творах він міг би ширше обхотити дійсність і освітлити її глибоке; міг би, може, обійти і те фатальне непорозуміння, що виявлено у його останніх творах цілком чужим йому моралізуванням. На жаль, такої шлітовки не дали талановитому письменникові обставини життя і його, як драматурга, треба брати такого, яким він був, і не вимагати від його того, чого він не міг дати. Бо як він нашому письменству дав дуже багату галерею своїх на доніш же часи немірнуваних образів. Я не вагаюся сказати, що історично українського життя кінце доведеться студіювати Карпенкови твори і з них брати ліосність до своїх висновків,—так глядаю наш письменник значення життя і такої артистично-правдиві образи від дав. Не менш я певен, що „крилаті словечка“ з його творів, що перейшли вже в життя, довго ще житимуть в устах у людей, які й не знатимуть, може, хто саме їх пустив у світ, як не знають тепер авторів тих пісень, що співуються в широких масах. А коли знайомість з рідним письменством вробиться у нас не такою надавчальною річю, як тепер, то ім'я Карпенка-Карого буде в загальній пошані серед того народу, якому він присвятив свій літературний талант. Часто ривали Карпенка-Карого до того чи иншого з чужих драматургів, називали, напр., українським Островським; інші азов зазначали, що іноді наш автор роборляв старі теми і вже використані передіше сюжети. Мені здається, що ці порівняння й закиди можна і треба обішшити зовсім. Карпенко-Карий для нас був чимсь більшим, бо він раз-у-раз був самим собою, і навіть торкачися инді старих тем, він давав щось своє, Карпенківське,—пів, як кажуть французи, з власної чарки. А вже виміряти її й визначити, яка вона була завбільшки—це діло історії нашого письменства, де Карпенкові-Карому буде одмежовано одну з найкращих сторінок...

Сергій Єфремов.

14—19. УІІ. 908.
Львівський монастир.